

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «**Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi**»

FƏNN: «**Hüquq nəzəriyyəsi -2**»

MÖVZU:
«Hüququn mənbələri»

P L A N:

GİRİŞ:

- 1. Hüquq mənbələrinin anlayışı və təsnifatı.**
- 2. Hüququn əsas və köməkçi mənbələri.**
- 3. Beynəlxalq müqavilələr hüququn mənbəyi kimi**

NƏTİCƏ:

ƏDƏBİYYAT:

1. Polis Akademiyası, «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi», Dərslük. Bakı-2007.
2. M.Məlikova «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» Dərs vəsaiti. Bakı – 1979.
3. U.N. Xropanyuk «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» Dərs vəsaiti. Bakı 1995.
4. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» 100 suala 100 cavab. Polis Akademiyası. Bakı 2004.
5. İ.Məmmədov «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» I hissə. Bakı 2005.

GİRİŞ

Hüquq ədəbiyyatında tez-tez rastlaşdığımız anlayışlardan biri də «hüququn mənbəyi» anlayışıdır. Lakin bu anlayış birmənalı anlayış deyil. Hüquq ədəbiyyatında o, müxtəlif mənalarda işlədilir. Həmin kateqoriyanın polisemantikliyindən doğan problem dövlət və hüquq nəzəriyyəsinə də təsir göstərərək müxtəlif yanaşmaların, fikirlərin yaranmasına, alimlər ciddi diskussiyalara səbəb olmuşdur. Həmin diskussiya indi də davam etməkdədir.

Hüquqşünas alimlərin fikrincə, «hüququn mənbəyi» anlayışı dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin ən mübahisəli, qeyri-müəyyən anlayışları sırasına aiddir və «bu anlayışa dair hamı tərəfindən qəbul edilə biləcək tərifinin olmamağından əlavə, onun işlədilmə mənası da mübahisəlidir». «Hüququn mənbəyi» çoxmənalı anlayış olduğuna və fikir dolaşığı yaratdığına görə, hətta alimlərdən bəziləri onun əvəzinə «hüququn forması» anlayışına müraciət etməyi daha məqbul hesab edir. Bəziləri onları bir-birindən fərqləndirməyə və ayrı-ayrı mənalarda işlətməyə üstünlük verir. Alimlərin bir qismi isə onları eynimənalı anlayışlar kimi qəbul edir və ya problemin tam həll olunması mümkün olmadığına görə hər ikisini eyni mənada işlətməyə təklif edir.

Bu anlayış çoxmənalı olsa da hüququn çox mühüm bir tərəfi-onun ifadə olunması məsələsi ilə bağlı olduğundan, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi ondan imtina etmir, əksini ona xüsusi əhəmiyyət verir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış tanınmış hüquqşünas Y.N.Trubetskoy yazırdı ki, «hüququn mənbəyi» termini elə terminlərdəndir ki, hüquq elmlərini öyrənərkən hər dəqiqə onunla rastlaşmalı olursan. Fikir müxtəlifliyinin olmasına, diskussiyaların davam etməsinə baxmayaraq dövlət və hüquq nəzəriyyəsində belə bir tendensiya var ki, ümumiyyətlə hüquqşünaslıqda imtina edilməsi mümkün olmayan həmin kateqoriya, ilk növbədə, hamı üçün məlum olan bir mənada işlədilsin və bununla bağlı alimlər arasında müəyyən razılaşma olsun. Təbii ki, bu, diskussiyalardan imtina edilməsi üçün deyil, problemi tam həllini tapana kimi artıq formalaşmış bir ənənədən çıxış edərək hamı tərəfindən eyni mənada başa düşülməsi mümkün olan kateqoriyanın saxlanması üçündür. Həmin tendensiya daha çox dərslilər səviyyəsində özünü

göstərir ki, bu da dərslıklərdə müvafiq hadisənin düzgün və aydın şəkildə izah olunması ilə bağlıdır. Dərslıklərdə hər hansısa hadisənin izahında dolaşıqlığın olması, qeyri-müəyyənliyin yaranması qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq baxımından problem yaradır. Təbii ki, hər bir nəzəriyyəçi, müəllif mümkün qədər çalışır ki, həmin səviyyədə belə bir problem yaranmasın. Biz də belə bir problem yaratmamaq üçün burada həmin tendensiyadan çıxış etməliyik.

Sual 1. Hüququn mənbələrinin anlayışı və təsnifatı.

«Hüququn mənbəyi» anlayışının izahını verməzdən əvvəl, bir balaca onun müxtəlif mənalarda işlədilməsi məsələsinə toxunaq və ilk olaraq qeyd edək ki, bu anlayış uzun müddətdir ki, qneseoloji, genetik, maddi, ideoloji və formal-yuridik mənalarda işlədilir. Fransız alimi Can-Lui Bercelin dediyi kimi, bunun əsas səbəblərindən biri də odur ki, həmin anlayışda həm formal, həm də məzmun baxımından hüququn mənbələri ehtiva olunur.

Qneseoloji mənada götürdükdə, hüququn mənbəyi hüququn dərkedilmə vasitəsi kimi başa düşülür. Hüquqa aid tarixi materiallar, tekstlər, biz sözlə, hüquqa dair bütün tarixi abidələr hüququn öyrənilmə mənbəyi kimi nəzərdə tutulur. Belə olduqda, həmin anlayış hüququn dərkedilmə mənbəyi mənasını verir. XX əsrin əvvəllərində nəzəriyyə sahəsində tanınmış simalardan olan F.V.Taranovski yazırdı ki, « hüququn dərkedilmə mənbələri tarix elminin bəhs etdiyi mənbə mənasında başa düşülür. Bu və ya digər dövrdə müəyyən cəmiyyətin hüququnu öyrənməyə imkan verən nə məlumat varsa, hamısı hüququn dərkedilmə mənbələri kimi qəbul olunur. Bura qanun mətnləri, yazıya alınmış adətlər, məhkəmə işlərinə dair materiallar, müasirlərin yazdığı salnamələr və s. daxildir.

Həmin yanaşmaya görə, nə vaxtsa hüquqi akt kimi qüvvədə olan Hummurapi qanunları, Manu Qanunları, Tora (Yəhudilərin dini kitabı), XII Cədvəl Qanunu, Bizans imperatoru Yustinyanın hazırladığı məcəllə və s. normativ xarakterli tarixi mətnlər hüququn mənbələri kimi qəbul olunur.

«Hüququn mənbəyi» anlayışı genetik mənada işlədildikdə hüququn, normativ aktların yaranmasını şərtləndirən, yəni onların müəyyənləşməsi üçün öz iradəsini ifadə edən qüvvə hüququn mənbəyi hesab olunur. Bu halda hüququn yaranmasını şərtləndirən qüvvə hüquq düşüncəsinin, hüquqi dərkətmənin tipindən asılı olaraq müəyyənləşir və həmin qüvvə müxtəlif əsaslarla, yəni bir-birindən fərqlənən yanaşmalar əsasında şərh olunur.

Teoloci yanaşmaya görə, bütün varlığı, o cümlədən insani yaradan, onun təbiətini müəyyənləşdirən tanrının yaradıcı qüvvəsi, iradəsi hüququn genetik mənbəyi kimi çıxış edir.

Hüquqi etatizmin tərəfdarları hesab edirlər ki, hüquq normalarından, normativ-hüquqi aktlardan təşkil olunan hüquq dövlətin iradəsi əsasında müəyyənləşir və bu baxımdan dövlət hüququn genetik mənbəyidir. Hüquqi etatizm ifrat şəkildə özünü göstərdikdə hüquq ancaq dövlətin, dövlət hakimiyyətinin yaratdığı «məhsul» hesab olunur. Bununla bağlı N.M.Korkunov yazır ki, XIX əsrdə hüquqşünaslıqda tarixi məktəbin yaranmasına qədər çoxları belə hesab edirdi ki, hüququn müəyyənlişməsi qanunvericinin ixtiyarındadır və «qanunvericinin iradəsi bu və ya digər hüquq normasının müəyyənlişməsinin yeganə və sonuncu səbəbidir. Məsələyə bu cür yanaşıldıqda müəyyən bir normaya riayət etməklə bağlı alim hakimiyyətin verdiyi göstəriş normanın məcburiliyinin yeganə əlaməti və onu yaradan yeganə qüvvə hesab olunurdu. Tarixi məktəbin nümayəndələri isə buna əks olan ifratçılığa yuvarlandılar. Onlar xalqın ruhunu hüququ yaradan qüvvə kimi qəbul edirdilər».

Sosioloji yanaşmadan çıxış edənlər cəmiyyəti hüquq münasibətlərinin yarandığı məkan və hüquq hadisələrini şərtləndirən mühit kimi qəbul etməklə, həm də onu hüququn genetik mənbəyi hesab edirlər. Yuxarıda N.M.Korkunov tərəfindən adı çəkilən tarixi məktəbin nümayəndələrinin mövqeyi də demək olar ki, bu cür olmuşdur.

Yusnaturalizmdən, yəni təbii hüquq nəzəriyyəsindən irəli gələn yanaşmaya görə, insanın obyektiv təbiəti və ondan irəli gələn təbii keyfiyyətlər, tələblər hüququn genetik mənbəyini təşkil edir.

Psixoloji nəzəriyyəni təmsil edən, həmçinin subyektiv təfəkkürü, şüuru əsas götürən alimlərin mövqeyinə görə isə fərdi psixika və subyektiv şüur hüququn genetik mənbəyini təşkil edir. Məsələn, Petracsitskinin, Adikesin mövqeyi o cürdür. Adikesin fikrincə, hüququn ümumi mənbəyi subyektiv şüurdur. Belə ki, «bütün digər faktorlar hüququn yaranmasına, hüquqyaratmaya yalnız bizim şüur vasitəsilə təsir göstərir».

Cəmiyyətin mövcudluğunun maddi əsası, yəni cəmiyyətin mövcudluğunun sosial-iqtisadi şərtlərindən irəli gələn tələbatlar, onların ödənilməsinə yönələn istehsal və digər bazis münasibətləri maddi mənada hüququn mənbəyi hesab olunur.

İdeoloji mənada hüququn mənbəyi cəmiyyətin daşdığı hüquq düşüncəsi, hüquqi doktrinalar, hakim hüquqi ideologiyadır.

«Hüququn mənbəyi» anlayışı yuridik mənada götürüldükdə isə, ümumməcburi davranış qaydalarının (hüquq normalarının) möhkəmləndirilmə, həmçinin ifadə forması və üsulu hüququn mənbəyi kimi başa düşülür. «Hüququn mənbəyi» anlayışını bu mənada başa düşülməsi ilə əlaqədar M.Məlikova yazır ki, «hüquqi aktların ifadə üsulları, formaları hüququn yuridik mənada mənbələri adlandırılır».

Müxtəlif mənalarda başa düşülməsinə baxmayaraq, «hüququn mənbəyi» anlayışı dövlət və hüquq nəzəriyyəsində, daha çox, yuridik mənada işlədilir və onun, məhz, bu mənada izahına daha çox üstünlük verilir. Ümumiyyətlə, həmin kateqoriyanın bu mənada işlədilməsi, bir növ, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində ümumi ənənəyə çevrilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bunun əsas səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, nəzəriyyəçilər həmin anlayışı izah edərkən dolaşıklığa yol verməməyə çalışırlar.

Beləliklə, hüquq nəzəriyyəsində özünə geniş yer almış ənənəyə əsasən, dövlət iradəsinin ümumməcburi hüquq normaları kimi ifadəsinin üsul və formaları yuridik mənada hüququn mənbələri hesab olunur. Bu halda, hüquq normasının zahiri ifadə və cəmiyyətə çatdırılma formaları və üsulları əsas götürülür. Hüquq normasının zahiri ifadəsi deyərkən, onun məzmununun zahiri ifadəsi, daha doğrusu normanın məzmununun zahiri ifadə forması nəzərdə tutulur. Nəzəriyyəçilərin fikrincə, hüquq normasının ümumməcburiliyi onun müəyyən formada ifadə olunması ilə mümkün olur. Ümumməcburi davranış qaydasının ifadə forması ona hüquq norması keyfiyyətini qazandırır və hüququn mənbələrinin əhəmiyyəti bununla üzə çıxır. Nəzəriyyəçilər arasında hüququn mənbələrini hüquq normalarının ifadə formaları ilə yanaşı, hüquq normalarının cəmləşdiyi, toplandığı yeganə «rezervuar» kimi izah edənlər də var.

Nəzəriyyəçilərin bir qismi hüququn mənbələrini birbaşa dövlət iradəsinin ifadə formaları kimi izah edir. Məsələn, müasir dərsliklərdən birində deyilir ki, hüququn mənbələri dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətinin zahiri ifadə formalarıdır və qanunvericinin iradəsinin icrası, məhz, həmin mənbələrin köməyi ilə məcburi olur.

Hüququn mənbələri bu terzdə izah edilərkən, hüquq normasının dövlət tərəfindən müəyyənlişməsi əsas götürülür. Lakin bu cür etatist mövqe ilə razılaşmayanlar da var. Hüququn mənbələrinin sadəcə dövlət iradəsinin ifadə formaları kimi qəbul edilməsi ilə razılaşmayan alimlər belə hesab edir ki, hüququn mənbəyinin bu cür izahı ənənəvi və dini hüquqi sistemlərə heç də tam uyğun deyil. Belə ki, həmin sistemlərdə hüquq normalarının yaranmasının əsasında birbaşa dövlət iradəsi durmur. Dini sistemlərdə isə hüquqi xarakterli dini normalar ümumiyyətlə, dövlət iradəsinin fövqündə durur. Həmin sistemlərə xas olan hüquq düşüncəsinə və hüquqi doktrinalara görə, dövlət onları müəyyənlişdirmədiyi kimi, dəyişə, ləğv edə də bilməz. Həmin normaları dini yarıdan qüvvənin özü müəyyənlişdirir və onlar bu qüvvənin iradəsini əks etdirir.

Etatizmin məhdudlaşdırıcı təsirindən kənar olmaq üçün nəzəriyyəçilərdən bəziləri hüququn mənbələrinə daha ümumi tərifi verir. Məsələn, V.N.Xropanyuk yazır ki, hüququn mənbələri deyərək, hüquq normalarının möhkəmləndirilmə və ifadə üsulları başa düşülür.

Bəzi nəzəriyyəçilər verdiyi tərifi isə, hüququn mənbələri hüququn məzmununun rəsmi müəyyənlişmiş zahiri ifadə formaları kimi göstərilir.

Beləliklə, müasir dövrün düşüncəsindən çıxış edərək dəyə bilərik ki, hüquq normalarının dövlət iradəsinə söykənən ifadə formaları və üsulları hüququn yuridik mənbələridir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, «hüququn mənbəyi» anlayışı çoxmənalı olduğuna görə, nəzəriyyəçilərdən bəziləri onun əvəzinə «hüququn forması» anlayışından istifadəni daha düzgün hesab edirlər. Bu fikir dövlət və hüquq nəzəriyyəsi hüquqi elm kimi formalaşmağa başladığı ilk dövrlərdən elmi dövriyyədədir. Hələ XX əsrin əvvəllərində Q.F.Şerşeneviç yazırdı ki, «hüququn mənbəyi» termini çoxmənalı olduğuna görə, o, hüququn ifadə formalarını, üsullarını izhar etmək üçün bir o qədər də yararlı deyil. Şerşeneviç bu terminin «hüququn forması» anlayışı ilə əvəz olunmasını təklif edirdi. Sovet hakimiyyəti illərində də hüquqşünasların bir qismi «hüququn forması» anlayışına üstünlük verirdi. Hətta XX əsrin 60-70-ci illərində onlardan bəziləri nəzəriyyədə, yalnız, bu anlayışdan istifadə etmək təklifi ilə çıxış

etmişdir. S.L.Zivs və onunla həmfikir olan nəzəriyyəçilər həmin terminlərin istifadəsində dəqiqliyə nail olmaq məqsədi ilə təklif edirdilər ki, «hüququn mənbələri» anlayışından hüququn maddi mənada mənbələrini, «hüququn formaları» anlayışından isə hüququn yuridik mənada mənbələrini ifadə etmək üçün istifadə edilsin. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, «hüququn mənbəyi» kateqoriyası nəzəriyyədə öz yerini qoruyub saxlamış və indi də geniş istifadə olunmaqdadır. Nəzəriyyəçilər arasında onları eyni mənalı anlayışlar kimi qəbul edənlər də var. Nəzəriyyəçilərin bir çoxu isə bu cür terminoloji ikiləşmədə dolaşmamaq üçün həmin kateqoriyaları sinonimlər kimi; onların ehtiva etdiyi bütün digər mənalara kənara qoyaraq yalnız formal, yuridik mənada işlətməyi daha məqbul hesab edir. Bu mövqedən çıxış edən tanınmış nəzəriyyəçilərdən biri – M.N.Marçenko qeyd edir ki, o, mənə müxtəlifliyi yaradan nüanslara prinsipial əhəmiyyət vermədən «hüququn forması» və «hüququn mənbəyi» anlayışlarını sinonimlər kimi qəbul edir.

Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, «hüququn forması» kateqoriyasının özü də müxtəlif mənalarda işlədilir. Onlardan biri də, məhz, hüququn zahiri ifadə forması mənasıdır. Hətta bəziləri belə hesab edir ki, hüququn həm daxili, həm də zahiri forması var. Bu cür düşünən alimlərdən bir qisminin fikrincə, hüquq norması hüququn daxili forması, dövlətin normativ aktları isə zahiri formasıdır. Lakin bu fikir elmə gətirilən kimi dərhal ciddi tənqidlə qarşılanmışdır. Həmin fikri tənqid edənlər bildirirlər ki, hüquq norması hüququn forması deyil, elə onun özüdür. Belə ki, hüququn özü hüquq normalarından ibarətdir. Bu fikri tənqid edənlərdən biri də A.F. Şebanovdur. O, deyir: «Əgər qəbul etsək ki, hüquq norması hüququnun formasıdır, onda məntiqi mühakimə nəticəsində hüququn normaya münasibətdə məzmun funksiyasının həyata keçirdiyini qəbul etməliyik. Lakin hüquq normalarının məcmusudur. Bundan belə bir nəticə çıxır ki, tam öz hissəsinə münasibətdə məzmun kimi çıxış edir. A.F.Şebanov onu da bildirir ki, hüquq norması hüququn forması kimi qəbul edildiyi təqdirdə razılaşmaq lazımdır ki, «hüquq normalarının məcmusu kimi özünə yalnız formaları daxil edir» C.Kərimov da belə hesab edir ki, hüququn daxili və xarici formaları fərqləndirilməlidir. Onun fikrincə, hüququn daxili forması hüquq normasının strukturunu, onun daxili quruluşunu əks etdirir və ədəbiyyatda daxili

formaya hüquq normasının strukturu (hipoteza, dispozosoya, sanksiya) deyilir. Hüququn zahiri forması isə hüquq normasının məzmununun daxili təşkilinin zahiri ifadəsidir ki, «adətən. ədəbiyyatda bu formanı hüququn ifadə forması, normativ akt və ya formal mənada hüququn mənbəyi adlandırırlar».

«Hüququn mənbələri» və «hüququn formaları» anlayışları sinonimlər kimi götürüldükdə, adətən, onların hər ikisi bir yerdə işlədilir. Bu halda onlar ya «hüququn mənbələri (formaları)», ya da «hüququn formaları (mənbələri)» kimi yazıya alınır. Biz də burada mənə müxtəlifliyi axtarmadan həmin anlayışları sinonimlər kimi işlədəcəyik.

Hüquq ədəbiyyatında hüququn mənbələrinin (formalarının) növlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- hüquqi adət;
- məhkəmə presedenti;
- normativ-hüquqi akt;
- dini-hüquqi qayda;
- doktrinal mətnlər;
- normativ müqavilə;
- hüququn ümumi prinsipləri.

Hüquqi adət uzun müddət təkrar olunmaqla faktiki olaraq konkret ictimai münasibəti tənzimləyən və ya bilavasitə münasibətdə ifadə olunan və dövlət tərəfindən hüquqi əhəmiyyətli norma kimi qəbul edilən (sanksiyalaşdırılan) normativ qaydadır.

Məhkəmə presedenti konkret iş üzrə səlahiyyətli məhkəmə orqanı tərəfindən qəbul olunan və eyni, həmçinin aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən analoci işlərin həllində rəhbər tutulan normativ əhəmiyyətli qərardır.

Normativ-hüquqi akt səlahiyyətli dövlət orqanlarının və ya bilavasitə xalqın hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində rəsmi yazılı sənəd formasında yaranan və ümumi məcburi xarakterli hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunan aktdır.

Dini-hüquqi qayda hüquqi əhəmiyyət qazanan dini mənşəli normadır. Dini-hüquqi qaydalar, adətən müqəddəs hesab edilən mətnlərdə – ilahi mənşəli dini kitablarda və ya dini qaydalardan, göstərişlərdən ibarət məcmuələrdə əks olunur.

Doktrinal mətnlər yüksək nüfuza malik hüquqşünaslar, hüquqşünas-alimlər tərəfindən hazırlanan və münasibətlərin tənzimlənməsi üçün tətbiq olunan doktrinalardır. Doktrinalarda hüquqi əhəmiyyətli müddəalar, ideyalar ifadə olunur. Onlar sırf hüquqi və ya dini-hüquqi xarakterə malik ola bilər. Məsələn, Qədim Romada bəzi hüquqşünasların əsərləri məhkəmələr tərəfindən hüquqi əhəmiyyətli mətnlər kimi tanınmış və işlərə baxılarkən həmin mətnlərin müddəaları tətbiq olunmuşdur. İslam hüququnun inkişafında dini-hüquqi xarakterli doktrinalar – fiqh məktəbləri çox mühüm rol oynamışdır. Yəhudi hüququn inkişafı bütünlüklə doktrinalara əsaslanır.

Normativ-müqavilə tərəflərin razılığı əsasında yaranmaqla hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən normativ aktdır. Ən mühüm normativ-müqavilələr dövlətlərin razılığı ilə müəyyənləşən ümumi məcburi xarakterli normalardan ibarət müqavilələrdir. Normativ-müqavilələr normativ-hüquqi aktlardan fərqli olaraq, bir tərəfin yox, bir neçə tərəfin könüllü iradə ifadəsi və qarşılıqlı razılaşması əsasında normativ-müqavilələr iki qismə-beynəlxalq və dövlətdaxili müqavilələrə bölünür. Hazırda beynəlxalq müqavilələr dövlətlərarası münasibətləri tənzimlənməsində də çox mühüm rol oynayır. Hətta, bir sıra dövlətlərdə (Almaniya Federativ Respublikası, Rusiya Federasiyası və s.) beynəlxalq müqavilələr konstitusiyadan da üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Dövlətdaxili müqavilələrin özü də iki qismə bölünür. Onların bir qismi federativ dövlətlərdə federal hakimiyyətlə federasiya subyektləri arasında bağlanan müqavilələrdən ibarətdir. Dövlətdaxili müqavilələrin ikinci qismini isə, daha çox əmək kollektivləri ilə müəssisələrin rəhbərliyi arasında qarşılıqlı razılaşma əsasında bağlanan müqavilələr təşkil edir.

Hüququn ümumi prinsipləri bütövlükdə hüququn və ya onun müəyyən sahələrinin ilk başlanğıcları, əsas və prinsipial müddəalarıdır. Hüququn ümumi prinsiplərinin hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsi konkret norma olmadıqda münasibətin tənzimlənməsi və ya məhkəmə tərəfindən mübahisənin həll olunması,

işə baxılması üçün əsas prinsiplərin rəhbər tutulması ilə bağlıdır. Bu, yəni ümumi prinsiplərin hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsi, yalnız bəzi dövlətlər üçün (məsələn , Fransa, Rusiya Federasiyası) xarakterikdir.

Hüquqi sistemlər daxilindəki mövqeyinə və əhəmiyyətinə görə hüququn mənbələri iki yerə: əsas (ilkin) və tamamlayıcı, (törəmə) mənbələrə (formalara) ayrılır. Bu bölgüyə əsasən, hüquqi adət, məhkəmə presedenti, dini qaydalar (ehkamlar) və normativ-hüquqi akt hüququn əsas mənbələridir. Tamamlayıcı mənbələrə isə normativ müqavilə, doktrinalar və hüququn ümumi prinsipləri aiddir.

Hüququn əsas mənbələri ilkin mənbələrdir və onlar hüquqi sistem daxilində aparıcı rola malikdir. Hüququn tamamlayıcı mənbələri isə əsas mənbələrə əlavə olunan, hüquq sistemi daxilində bütövlük yaradan və onun inkişafına yönələn mənbələrdir. Tamamlayıcı mənbələr əsas mənbələr olmadan öz əhəmiyyətini itirir.

Elə bir hüquqi sistem yoxdur ki, hüququn həmin dörd əsas mənbəyindən (formasından) heç olmasa biri olmadan mövcud olsun. Tarix boyu, əsasən, belə olub ki, həmin mənbələrdən (formalardan) hansısa biri digər mənbələrdən (formalardan) bəziləri ilə bu və ya digər kombinasiyaya uyğun əlaqələnməklə müəyyən hüquqi sistem daxilində özünə mühüm yer tutub.

Tamamlayıcı mənbələri (formaları) xarakterizə edən əsas cəhət isə ondan ibarətdir ki, onlar hüquqi sistemlər daxilində hüququn əsas mənbələrini (formalarını) tamamlayan, onlara münasibətdə ikinci sırada duran mənbələr (formalar) kimi çıxış edir. Beləliklə, hüquqi sistemlər daxilində özünə yer alan hüququn mənbələrinin (formalarının) özünəməxsus iyerarxiyası yaranır və bu da hüququn mənbələrindən (formalarından) ibarət bir sistem meydana gətirir. hüququn mənbələrindən hər biri həmin iyerarxiya daxilində öz əhəmiyyətinə və hüquqi sistem daxilində oynadığı rola görə yer alır. Bununla əlaqədar olaraq M.N. Marçenko yazır: «Hüquq ədəbiyyatının və müxtəlif ölkələrin hüquqi həyatının təhlili göstərir ki, hər bir hüquqi sistem daxilində çoxlu sayda hüququn formaları və ya mənbələri özünə yer alır. Və təbii ki, onların heç də hamısı eyni əhəmiyyət daşımır və tənzimləyici rol oynayırlar». Marçenko onu da qeyd edir ki, «hüququn formalarının və ya mənbələrinin məlum

iyerarxiyası yalnız hüquqi və faktiki olaraq bir çox ölkələri əhatə edən hüquq ailələrində deyil, həm də ayrı-ayrı ölkələrə aid hüquqi sistemlərdə müşahidə olunur.

Biz burada hüququn tamamlayıcı (törəmə) mənbələri haqqında qısa və ümumi məlumat verməklə kifayətlənəcəyik. Hüququn əsas mənbələrinin hər biri isə ayrıca müzakirə olunacaqdır.

Hüququn bu və ya digər əsas mənbəyinin (formasının) konkret milli hüquqi sistem daxilində güclü inkişaf etməsinə, özünə mühüm, aparıcı yer tutmasına təsir göstərən faktorlar çoxdur. Həmin faktorlara cəmiyyətin, sivilizasiyanın inkişaf xüsusiyyətləri, iqtisadi və siyasi münasibətlərin xarakteri, ölkənin coğrafi mövqeyi, ətrafdakı ölkələrin, sivilizasiyaların göstərdiyi təsirlər, milli psixologiya və mentalitet, hüquq düşüncəsində özünə yer alan əsas ideyalar, doktrinalar və s. aiddir. Ümumilikdə, onları maddi, sosial-psixoloji və mədəni-ideoloji faktorlara ayırmaq olar.

Biz burada hüququn mənbələri (formaları) ilə hüquqi sistemlər arasındakı əlaqədən danışdıqımıza görə, «hüquqi sistem» anlayışını da açıqlamalıyıq. İlk olaraq qeyd edək ki, «hüquqi sistem» anlayışı «hüquq sistemi» anlayışından fərqlənir, onlar heç də eyni hadisələri ifadə etmir. Hüquq sistemi sırf yuridik hadisədir. Hüquqi sistem isə daha genişdir və hüquq sistemi də daxil olmaqla bütün digər hüquq hadisələrini-həm normativ sistemi, həm də hüquq düşüncəsini, hüquqyaratma və hüququn tətbiq olunma təcrübəsini və s. özü ilə əhatə edir. O, öz təbiətinə görə, həm də, ictimai-mədəni hadisədir, sivilizasiyanın, mədəniyyətin birbaşa tərkib komponentidir.

Yaşadığımız dövrdə dünyada iki yüzə yaxın milli hüquqi sistem var. Onlardan hər biri bu və ya digər dərəcədə digərlərindən fərqlənir. Lakin ümumi cəhətlərə, əlamətlərə görə onların bəziləri bir-birinə daha yaxındır. Həmin cəhətlər, əlamətlər əsasında da onlar müxtəlif hüquq ailələri meydana gətirir. Müxtəlif hüquqi sistemlər arasında oxşarlığın, ümumi əlamətlərin və cəhətlərin olması sivilizasiya, tarixi-siyasi, dini, coğrafi və s. amillərlə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, elmdə «hüquq ailəsi» anlayışından hüquqi sistemlər arasında oxşar və fərqli cəhətlərin, əlamətlərin üzə çıxarılması və həmin cəhətlər, əlamətlər əsasında onların qruplaşdırılması üçün istifadə olunur.

Dünyada mövcud olan hüquqi sistemlərin hüquq ailələri üzrə təsnifləşdirilməsi müqayisəli hüquqşünaslığın işidir. Bu sahədə çalışan alimlər hüquq ailələrini təsnifləşdirərkən müxtəlif kriteriyalardan çıxış edirlər ki, bunun nəticəsində də hüquq ailələrinin çoxlu sayda təsnifatı yaranmışdır. Məsələn, hüquqi sistemlərin tarixi mənşəyi və təbiəti, hüquq düşüncəsinin özünəməxsus cəhətləri, hüquqi təsisatların əsas xüsusiyyətləri, hüquqi sistemlərin ideologiyası, həmin sistemlərin formalaşmasında dinin rolu, coğrafi və milli faktorlar, hüququn mənbələrinin (formalarının) hüquqi sistem daxilində rolu bu cür kriteriyalara aiddir.

Hüquqi sistemlərin təsnifləşdirilməsində hüququn mənbələrinin (formalarının) əsas kriteriya kimi götürülüb-götürülməməsindən asılı olmayaraq inkar etmək mümkün deyil ki, hüquqi sistemlər daxilində hüququn mənbələrin (formaların) yaratdığı sistem hüquq ailələrinin, hüquqi sistemlərin bir-birindən fərqlənməsinə ciddi təsir göstərir. Buna görə də, ayrı-ayrı hüquq ailələri, o cümlədən, milli-hüquqi sistemlərin öyrənilməsi zamanı, hətta, müqayisəli hüquqşünaslığın özündə də hüququn mənbələrinin təhlilinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Heç kəs şübhə etmir ki, milli hüquqi sistemlər bir-birindən, ilk növbədə, hüququn mənbələri iyerarxiyasında əsas mənbələrdən hansısa birinin üstünlük təşkil etməsinə görə fərqlənir. V.M.Sırx yazır ki, milli hüquqi sistemlərin hüquq ailələrinə bölünməsinin ən əsas əlamətlərindən biri də hüququn mənbələridir. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, hüquqi sistem daxilində «hüququn mənbələrinin hüquqi tənzimləmə mexanizminin bütün digər komponentləri ilə birbaşa əlaqəsi var». Hüququn mənbələrinin hüquqi sistemlərə təsirinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq tanınmış alman alimləri K. Svaygert və H.Kets yazırlar ki, hüququn mənbələri haqqında təlimə müqayisəli hüquqşünaslıq sahəsində diqqət daha da artmalıdır.

Sual 2. Hüququn əsas və köməkçi mənbələri.

Hüquqi adət uzun müddət təkrar olunmaqla faktiki olaraq konkret ictimai münasibəti tənzimləyən və ya bilavasitə münasibətdə ifadə olunan və dövlət tərəfindən hüquqi əhəmiyyətli norma kimi qəbul edilən (sanksiyalaşdırılan) normativ qaydadır.

Məhkəmə presedenti konkret iş üzrə səlahiyyətli məhkəmə orqanı tərəfindən qəbul olunan və eyni, həmçinin aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən analoci işlərin həllində rəhbər tutulan normativ əhəmiyyətli qərardır.

Normativ-hüquqi akt səlahiyyətli dövlət orqanlarının və ya bilavasitə xalqın hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində rəsmi yazılı sənəd formasında yaranan və ümumi məcburi xarakterli hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunan aktdır.

Dini-hüquqi qayda hüquqi əhəmiyyət qazanan dini mənşəli normadır. Dini-hüquqi qaydalar, adətən müqəddəs hesab edilən mətnlərdə — ilahi mənşəli dini kitablarda və ya dini qaydalardan, göstərişlərdən ibarət məcmuələrdə əks olunur.

Doktrinal mətnlər yüksək nüfuza malik hüquqşünaslar, hüquqşünas-alimlər tərəfindən hazırlanan və münasibətlərin tənzimlənməsi üçün tətbiq olunan doktrinalardır. Doktrinalarda hüquqi əhəmiyyətli müddəalar, ideyalar ifadə olunur. Onlar sırf hüquqi və ya dini-hüquqi xarakterə malik ola bilər. Məsələn, Qədim Romada bəzi hüquqşünasların əsərləri məhkəmələr tərəfindən hüquqi əhəmiyyətli mətnlər kimi tanınmış və işlərə baxılarkən həmin mətnlərin müddəaları tətbiq

olunmuşdur. İslam hüququnun inkişafında dini hüquqi xarakterli doktrinalar fiqh məktəbləri çox mühüm rol oynamışdır. Yəhudi hüququnun inkişafı bütünlüklə doktrinalara əsaslanır.

Normativ-müqavilə tərəflərin razılığı əsasında yaranmaqla hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən normativ aktdır. Ən mühüm normativ-müqavilələr dövlətlərin razılığı ilə müəyyənləşən ümumi məcburi xarakterli normalardan ibarət müqavilələrdir. Normativ müqavilələr normativ-hüquqi aktlardan fərqli olaraq, bir tərəfin yox, bir neçə tərəfin könüllü iradə ifadəsi və qarşılıqlı razılaşması əsasında yaranır. Normativ müqavilələr iki qismə — beynəlxalq və dövlətdaxili müqavilələrə bölünür. Hazırda beynəlxalq müqavilələr dövlətlərarası münasibətləri tənzimləməklə yanaşı, dövlətdaxili münasibətlərin tənzimlənməsində də çox mühüm rol oynayır. Hətta, bir sıra dövlətlərdə (Almaniya Federativ Respublikası, Rusiya Federasiyası və s.) beynəlxalq müqavilələr konstitusiyadan da üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Dövlətdaxili müqavilələrin özü də iki qismə bölünür. Onların bir qismi federativ dövlətlərdə federal hakimiyyətlə federasiya subyektləri arasında bağlanan müqavilələrdən ibarətdir. Dövlətdaxili müqavilələrin ikinci qismini isə, daha çox əmək kollektivləri ilə müəssisələrin rəhbərliyi arasında qarşılıqlı razılaşma əsasında bağlanan müqavilələr təşkil edir.

Hüququn ümumi prinsipləri bütövlükdə hüququn və ya onun müəyyən sahələrinin ilk başlanğıcları, əsas və prinsipial müddəalarıdır. Hüququn ümumi prinsiplərinin hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsi konkret norma olmadıqda münasibətin tənzimlənməsi və ya məhkəmə tərəfindən mübahisənin həll olunması, işə baxılması üçün əsas prinsiplərin rəhbər tutulması ilə bağlıdır. Bu, yəni ümumi prinsiplərin hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsi, yalnız bəzi dövlətlər üçün (məsələn; Fransa, Rusiya Federasiyası) xarakterikdir.

Hüquqi sistemlər daxilindəki mövqeyinə və əhəmiyyətinə görə hüququn mənbələri iki yerə: əsas (ilkin) və tamamlayıcı (törəmə) mənbələrə (formalara) ayrılır. Bu bölgüyə əsasən, hüquqi adət, məhkəmə presedenti, dini qaydalar (ehkamlar) və normativ-hüquqi akt hüququn əsas mənbələridir. Tamamlayıcı mənbələrə isə normativ müqavilə, doktrinalar və hüququn ümumi prinsipləri aiddir.

Hüququn əsas mənbələri ilkin mənbələrdir və onlar hüquqi sistem daxilində aparıcı rola malikdir. Hüququn tamamlayıcı mənbələri isə əsas mənbələrə əlavə olunan, hüquq sistemi daxilində bütövlük yaradan və onun inkişafına yönələn mənbələrdir. Tamamlayıcı mənbələr əsas mənbələr olmadan öz əhəmiyyətini itirir.

Göstərilən aktlarda müvafiq dövlət orqanlarının müəyyən etdiyi davranış qaydaları olur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin hər bir hüquqi aktı hüquq mənbəyi ola bilməz, yalnız hüquq normalarını, ümumi davranış qaydalarını əks etdirən, başqa sözlə, normativ aktlar hüququn mənbəyi hesab olunur. Məsələn, prezidentin müxtəlif fəxri adların konkret elm, incəsənət və başqalarına verilməsi haqqındakı sərəncamları hüququn mənbəyi hesab olunmur. Onlar hüquq mənbələri kimi çıxış edə bilməzlər, ona görə ki, onlarda ümumi qaydalar, yəni hüquq normaları yoxdur. Belə fərdi, konkret məsələləri müəyyən edən aktlar fərdi aktlar adlanır. Onlar öz səlahiyyətləri daxilində bütün dövlət orqanları tərəfindən verilir. lakin bunlar hüquq mənbəyi ola bilməzlər (məsələn: vətəndaşa mənzil sahəsinin verilməsi, təqaüdün təyin olunması və s. barədə qəbul edilən sənədlər).

Bu hüququn mənbələri məsələsinə bir yanaşmadır. Tarixi təcrübə təsdiq edir ki, ümumi davranış qaydasının ifadə olunmasının başqa formaları da mövcuddur. Bir sıra ölkələrdə (məsələn, Böyük Britaniya) hüquq mənbələrinə yalnız normativ aktlar yox, həm də hüquqi adətlər, məhkəmə və hüquq presedentləri daxil edilir.

Hüquq ədəbiyyatında hüququn aşağıdakı əsas formaları fərqləndirilir:

- 1) hüquqi adətlər;
- 2) hüquqi presedent (məhkəmə təcrübəsi);
- 3) normativ hüquqi akt;
- 4) beynəlxalq müqavilələr.

Hüquqi adət. Hüquqi adətlər elə adətlərdir ki, dövlət onlara hüquqi xarakter verir və məcburetmə qüvvəsi ilə onları təmin edir. İnsanlar tərəfindən müəyyən hərəkətlərin uzun zaman təkrarlanması nəticəsində təşəkkül taparaq sabit norma kimi möhkəmlənən və dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılan davranış qaydası hüquqi adət adlanır. Dövlət yalnız onun mənafeyinə cavab verən adətləri sanksiyalaşdırır. Sanksiyalaşdırılmış adətlər ümumməcburi davranış qaydası xarakteri kəsb edir.

Qədim hüquqi adətlərə quldarlıq hüququnun XII Cədvəl Qanunları, Drakont qanunları, Hammurapi qanunları və s. kimi mənbələri nümunədir.

Hüquqi adəti belə anlamaq lazımdır ki, o, dövlətdən asılı olmayaraq təşəkkül tapmış və cəmiyyət üzvlərinin şüurunda məcburi mahiyyət kəsb etmişdir. Hüquq ədəbiyyatında hüquqi adətlərə münasibət birmənalı deyildir. Bəziləri qeyd edirlər ki, hüququn digər mənbələri arasında adətlər aparıcı rol oynayır. Belə bir fikir hüququn *socioloci* və xüsusən də tarixi məktəbləri üçün xarakterikdir.

Hüquqi pozitivizm isə əksinə, adəti müasir həyatda mühüm əhəmiyyətə malik olmayan köhnəlmiş hüquq mənbəyi hesab edir.

Hüquqi pozitivizmin nümayəndələri qanunu (normativ-hüquqi aktı) hüququn başlıca və üstünlük təşkil edən mənbəyi hesab edirlər.

Hüquqi presedent (məhkəmə təcrübəsi). Məhkəmə presedenti məhkəmə, yaxud inzibati orqanların qərarlarının digər analoci işlərin həllində rəhbər tutulmasıdır. Hüquqi presedent müasir dövrdə hüququn geniş yayılmış mənbələrindən biridir. Hüquqi presedent dedikdə, konkret hüquqi işlər üzrə dövlətin ümumməcburi əhəmiyyət verdiyi məhkəmə qərarları və inzibati qərarlar başa düşülür.

Məhkəmə presedenti və inzibati presedent fərqləndirilir. Hüquqi presedentin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konkret iş üzrə məhkəmə orqanının və ya inzibati orqanın əvvəllər çıxardığı qərar sonradan oxşar işlərin həlli zamanı hüquq norması qüvvəsinə malikdir.

Məhkəmə presedenti o zaman hüquq mənbəyi hesab olunur ki, konkret iş üzrə məhkəmənin qəbul etdiyi qərarın gələcəkdə oxşar işlərin həllində məhkəmədə ümumi qərarı mahiyyətə hüquq normasına çevrilir və ona ümumməcburi qayda kimi istinad edilə bilər.

Məhkəmə presedenti xüsusən Böyük Britaniyada geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə presedent hüququnun vətəni İngiltərədir. Burada ümumi hüquq kral məhkəmələri tərəfindən yaradılmış və öz əsasına görə məhkəmə təcrübəsi hüququ olmuşdur. İngiltərə məhkəmələri hazırkı dövrdə də hüquq normalarını nəinki tətbiq edir, həm də yeni hüquq normaları yaradırlar.

ABŞ-da hüququn mənbəyi kimi presedentə münasibət sadədir, burada məhkəmə təcrübəsinin dəyişilməsinə yol verilir. Roma-alman (qitə) hüquq sistemi ölkələrində məhkəmə təcrübəsinin rolu, əsasən, qanunun təfsiri (izahı) qüvvəsindən kənara çıxmır. Hesab edilir ki, hüquqyaratma müstəsna səlahiyyətdir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə praktikasında məhkəmə qərarlarına yanaşma aşağıdakı kimi ifadə olunur: məhkəmənin vəzifəsi norma yaratmaq yox, mövcud normaları tətbiq etməkdir.

Bəzi ölkələrdə hüquq mənbəyi kimi dini müddəalar və baxışlar əsas götürülür. Məsələn, müsəlman hüququnun əsasında dörd mənbə durur:

- 1) Quran – müsəlmanların müqəddəs kitabı;
- 2) Sünnə – Məhəmməd peyğəmbərin hərəkətləri və kəlamları toplusu;
- 3) İcma – görkəmli müsəlman alimlərinin şərhində Quranın müddəalarının konkretləşdirilməsi;
- 4) Qiyas – müsəlman hüququnun göstərilən mənbələri ilə əhatə olunmayan məsələlər haqqında analogiya üzrə mühakimə.

Normativ-hüquqi akt. Normativ hüquqi aktları hüquq mənbəyinin əsas növüdür. Normativ-hüquqi akt dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqyaratma fəaliyyəti, habelə ümumxalq səsverməsi (referendum) nəticəsində yaranan, hüquq normaları müəyyən edən, onları dəyişdirən, yaxud ləğv edən aktdır. Bu aktlar hüquq normalarından, yəni ümumi xarakterli davranış qaydalarından ibarətdir. Normativ-hüquqi akt özündə hüquq norması əks etdirən hüquqyaratma aktıdır.

Hüququn müasir mənbələri arasında normativ-hüquqi akt aparıcı yer tutur. O, özündə dövlət tərəfindən müəyyən edilən və mühafizə olunan ümumməcburi davranış qaydalarını birləşdirir. Normativ aktlar bir dəfə deyil, hüquqi qüvvədə olduğu müddət ərzində dəfələrlə tətbiq olunur. Normativ hüquqi aktların qəbul edilməsində, dəyişdirilməsində və ləğv edilməsində hüquqyaratma fəaliyyəti müstəsna rol oynayır. Normativ-hüquqi aktları qəbul edən subyektlərdən və onların hüquqi əhəmiyyətindən asılı olaraq hüquqyaratmanın 2 əsas forması mövcuddur: birbaşa hüquqyaratma və dövlət hüquqyaratması.

Birbaşa hüquqyaratma – referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsində özünü göstərir. Birbaşa hüquqyaratma nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və mühüm əhəmiyyət kəsb edən qanunlar qəbul edilir, konstitusiyaya dəyişikliklər edilir.

Dövlət hüquqyaratması — dövlət hakimiyyəti orqanları (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları) tərəfindən öz səlahiyyətləri çərçivəsində normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsidir.

Hüququn digər mənbələrindən fərqli olaraq normativ aktlar ictimai inkişafın dəyişilən tələbatını daha tam və operativ surətdə əks etdirir. Azərbaycan Respublikasında hüququn mənbələrini normativ hüquqi aktlar təşkil edir.

«Normativ-hüquqi aktlar haqqında» 1999-cu il 26 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikası qanununun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, normativ-hüquqi akt səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumi məcburi xarakter daşıyan, hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən rəsmi yazılı sənəddir. Normativ-hüquqi aktlar hüquqi qüvvəsinə görə qanun və qanunqüvvəli aktlara bölünür.

Respublikamızda hüququn mənbələrinə hər şeydən əvvəl qanunlar aid edilir. Qanun dövlətin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən qəbul edilən və yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ-hüquqi aktdır.

Azərbaycan Respublikasında qanunlar Azərbaycan Respublikasının parlamenti-Milli Məclis tərəfindən Konstitusiyaya uyğun olaraq qəbul olunur. Qanun, habelə bilavasitə xalq tərəfindən-referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə də qəbul edilə bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – dövlətin ali qanunu 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmişdir.

Dövlətin normativ-hüquqi aktları sistemində qanunlar aparıcı və müəyyənedici rol oynayır. Dövlətin ali qanunu — Konstitusiyası başqa qanunlardan fərqli olaraq təsisədi, birbaşa xarakter daşıyır. Konstitusiya bütün hüquq sisteminin başlanğıcı kimi hüququn əsas mənbəyidir. O, cari qanunvericilik üçün hüquqi bazadır və onun xarakterini müəyyən edir. Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.

Konstitusiyanın aliliyi onda təzahür edir ki, bütün qanunlar və dövlət orqanlarının digər aktları onun əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir.

Hüquq mənbəyi kimi qanunqüvvəli aktlar içərisində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktları mühüm yer tutur. Qanunqüvvəli aktlar qanuna uyğun olaraq və onların icrası üçün qəbul edilən normativ hüquqi aktlardır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları qanunqüvvəli aktlar içərisində öz əhəmiyyətinə görə fərqlənir. Bu onunla izah olunur ki, bir çox hallarda Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilən qanunların tətbiq edilməsi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları qanunlardan sonra əsas yer tutur.

Qanunlardan fərqli olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları normativ və ya qeyri-normativ ola bilər. Normativ fərmanlar, digər normativ aktlar kimi, hüquq norması ifadə etməklə uzun müddət qüvvədə olması və dəfələrlə tətbiq edilməsi ilə səciyyələnir. Qeyri-normativ fərmanlar hüquq normalarının tətbiqi aktı olub fərdi xarakter daşıyır. Konkret şəxsin təltif olunması haqqında fərmanı buna misal göstərmək olar.

Aşağıdakı cəhətlərinə görə, qanunvericilik sistemində qanunlar qanunqüvvəli aktlardan fərqlənilər və onlardan üstün hüquqi qüvvəyə malikdirlər:

1. Qanunu qanunqüvvəli aktlardan fərqləndirən əsas cəhət qanunun qəbul edilməsinin Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müstəsna səlahiyyətinə aid olmasıdır. Bu mühüm funksiyasının yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətinə aid edilməsi hüquqyaratma prosesinin sabitləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlir.

2. Qanunun yüksək hüquqi qüvvəyə malik olması o deməkdir ki, qanun yalnız qanunvericilik qaydasında və ancaq onu qəbul etmiş orqan tərəfindən ləğv oluna bilər.

3. Qanun daha mühüm ictimai münasibətləri nizama salır. Ümumilikdə, normativ-hüquqi akt müasir dövlətin hüququnun əsas mənbələrindən biridir.

Hüquqi prezumpsiya və aksiomlar

Hüquqi prezumpsiya və aksiomlar hüquqi nəzəriyyə və təcrübənin uzunmüddətli inkişafı dövründə tərtib edilmiş prinsiplərin xüsusi növləridir.

Prezumpsiya hər hansı faktların, hadisələrin, şərtlərin mövcud olması (və ya yaranması) ehtimalıdır. Prezumpsiyanın əsasında həyati şəraitlərin təkrar olunması durur. Deməli, prezumpsiya ehtimali xarakter daşıyır. Prezumpsiya həqiqəti müəyyənləşdirməyə kömək edən vasitə kimi çıxış edir. Prezumpsiya həqiqətin müəyyən edilməsinə kömək edən vasitədir. Bu baxımdan o, praktiki və elmi cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hüquqi prezumpsiya ədəbiyyatda hüquqi faktın mövcud olub-olmaması ehtimalının hüquq normalarında möhkəmləndirilməsi kimi müəyyən edilir. Hüquqi prezumpsiyalar ümumi prezumpsiyaların növlərindən biridir. Hüquqi prezumpsiyanın xüsusiyyəti ondadır ki, normativ aktlarda əks olunurlar, ictimai münasibətlərin hüquqa tələbatları ilə əsaslandırılır və yalnız hüquqi sferada fəaliyyət göstərir.

Əsas hüquqi prezumpsiyalar qanunları bilmə (hüquq tanışlığı) prezumpsiyası

Ehtimal edilir ki, cəmiyyətin hər bir üzvü qanunları bilir, və ya ən azı bilməlidir. Qanunu bilməmək heç kimi məsuliyyətdən azad etmir. Bütün hüquq sistemlərində hesab edilir ki, vətəndaş bəraət almaq üçün özünün hüquqi məlumatsızlığına əsaslanma bilməz. Bu nəzərə alınmır. Bu zaman hesab edilir ki, qanunlar rəsmən dərc olunmalıdır. Vətəndaşlar onlarla tanış olmaq üçün obyektiv imkana malik olmalıdırlar qədim fikrə görə «Qanun əgər elan edilməyibsə, heç kimi heç nəyə məcbur etmir».

Təqsirsizlik prezumpsiyasına—görə hər kəsin belə hüququ var. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş

hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyil.

Qanunun ədalətliliyi prezumpsiyası—qanunun ədalətliliyi, hökmün həqiqiliyi və əsaslılığı, yetkinlik yaşın çatmayan uşaqların vurduqları zərərə görə valideynlərinin məsuliyyəti, şeyin faktiki sahibinin onun mülkiyyətçisi olması, sonrakı qanun əvvəlki qanunu ləğv etməsi, heç kimin başqasına malik olduğu hüquqlardan artıq hüquq verə bilməməsi, xüsusi qanunun ümumi qanunu ləğv etməsi, elm inkar etmirsə etiraf edir, qanuni olan hər şeyin əxlaqi olmaması və s. ehtimalları nəzərdə tutulur. Hər hansı prezumpsiya onun əksi sübut edilənə qədər həqiqi hesab edilir.

Versiya və hipotezaları prezumpsiyalardan fərqləndirmək lazımdır. Versiya konkret işin faktlarına aid olan bir neçə ehtimallardan biridir. Hipoteza hər hansı hadisənin tədqiqi prosesində irəli sürülən, nəzəri əsaslandırma və təcrübədə yoxlanılması tələb edilən ehtimaldır.

Hüquqi aksiomlar—sübuta ehtiyacı olmayan həqiqətlərdir. Ümumi hüquq nəzəriyyəsində aksiomlar çoxdur. Məsələn, kim qanunauyğun yaşayırsa, heç kimə zərər vurmur; öz işində hakim olmaq olmaz: qadağan olunmayana icazə verilir; hər cür şübhə müttəhimin xeyrinə yozulur; insanlar azad və bərabər hüquqlu doğulurlar; qanunun geriyə qüvvəsi yoxdur; eyni hüquq pozuntusuna görə iki dəfə cəzalandırılmırlar; qoy ikinci tərəfdə fikrini bildirsən: qəzəb hüquq pozuntusuna bəraət vermir; bir şahid-şahid deyil; əgər ittiham sübut edilməyibsə, müttəhim bəraət alır; kimin təqsirli şəxsə yazığı gəlibsə təqsirsizmi cəzalandırsın; ədalət mühakiməsi dövləti möhkəmləndirir və s. Bütün bu aksiomlar tənzimləyici, yardımçı və idrakı rol oynayırlar.

Hüquqi fiksiyalar. Latın dilindən tərcümədə fiksiya uydurma yalan deməkdir. Hüquqşünaslıqda bu xüsusi bir fənnidir. Bu fəndin mahiyyəti real həqiqəti ona uyğun olmayan düstura gətirməkdir ki, sonradan da burdan müəyyən nəticələrə gəlinirmiş. Fiksiya həqiqətə qarşı durur, lakin, həqiqət kimi qəbul edilir. Fiksiya heç kimə ziyan vurmur. Məşhur Hüquqşünas R.İernik «texniki aldatma zəruriliyi ilə işıqlandırılmış hüquqi yalan» kimi xarakterizə etmişdir¹. Hələ Roma hüquqşünaslar fiksiyadan geniş

istifadə edirlər. Fiksiyaya misal qanunvericilikdə olan vətəndaşın ölmüş elan edilməsi maddəsini göstərmək olar. «Vətəndaş haqqında əgər yaşadığı yerdə beş il müddətində heç bir məlumata malik deyildirlərsə». Həmin vətəndaş ölmüş elan edilir.

Sual 3. BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏR HÜQUQUN MƏNBƏYİ KİMİ

Beynəlxalq müqavilələr dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Beynəlxalq müqavilələr hüquq qaydasının və xarici dövlətlərlə münasibətləri sabitliyi üçün çox vacibdir.

Beynəlxalq müqavilə – dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yazılı formada bağlanmış və beynəlxalq hüquqla nizama salınan beynəlxalq razılaşmadır.

Beynəlxalq hüquqda ikitərəfli və çoxtərəfli, siyasi (müttəfiqlik haqqında, qarşılıqlı yardım haqqında, sülh müqavilələri və s.) və iqtisadi (ticarət müqavilələri, gömrük məsələləri üzrə sazişlər və s.) müqavilələr fərqləndirilir.

1991-ci ilin sonunda Azərbaycan Respublikası müstəqil bir dövlət kimi yeni hüquq məkanı – beynəlxalq hüquq sisteminə daxil oldu. Bu gün Azərbaycan Respublikası dövlətlərarası münasibətlərin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən zəngin beynəlxalq hüquq və vəzifələr «ehtiyatına» başqa sözlə desək beynəlxalq hüquq bazasına malikdir.

Beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə və xarici təşkilatlarla münasibətlərini tənzimləyir. Həmin müqavilələr Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası adından buna səlahiyyəti olan müvafiq dövlət orqanları tərəfindən bağlanılır. Təsdiq edildikdən sonra həmin beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının ərazisində məcburi qüvvəyə malik olur.

Beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı təsiri daxili və xarici siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi kim obyektiv amillə şərtlənir. Belə bir qarşılıqlı təsirin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli hal dövlətin hüquqyaratma prosesində həm milli hüquq normalarının, həm də beynəlxalq hüquq normalarının yaradıcısı qismində çıxış etməsidir.

Beynəlxalq müqavilələrin və milli hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gələn yanaşma üsuluna görə xarici dövlətləri üç qrupa bölmək olar:

1) Konstitusiyalarında milli qanunvericiliyin hüquqi qüvvəsi beynəlxalq müqavilələrdən üstünlük təşkil edən dövlətlər (Norveç, Danimarka, İngiltərə);

2) Konstitusiyalarında beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsi milli qanunvericilikdən üstünlük təşkil edən dövlətlər (Rusiya, Fransa, AFR);

3) Konstitusiyalarında milli qanunvericilik ilə beynəlxalq müqavilələrin eyni hüquqi qüvvəsini nəzərdə tutan dövlətlər (Polşa, İsveçrə, Belçika).

Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin dördüncü hissəsinə uyğun olaraq; beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri, normaları, habelə Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələri onun hüquq sisteminin tərkib hissəsidir. Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələrdə, qanunlardan fərqli olaraq başqa qaydalar müəyyən edilərsə, beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir. Oxşar müddəalar AFR Konstitusiyasında da mövcuddur. Həmin Konstitusiyanın 25-ci maddəsində deyilir: «Beynəlxalq hüququn ümumi normaları Federasiya hüququnun tərkib hissəsidir. Bu normalar qanunlardan üstün tutulur və federasiya sakinləri üçün bilavasitə hüquq və vəzifələr doğurur».

Məlumdur ki, beynəlxalq hüquq normaları yalnız daxili hüquq sistemlərinin iştirakı ilə lazımi qaydada realizə oluna bilər.

Praktikadan irəli gələrək, beynəlxalq müqavilələrin dövlət-daxili qüvvəsinin təmin edilməsinin 3 əsas üsulunu ayırmaq olar:

- qəbuletmə;
- inkorporasiya;
- transformasiya.

Qəbuletmə onu bildirir ki, beynəlxalq müqavilə müddəaları daxili hüquq sistemində olduğu kimi, özü-özlüyündə qüvvədə olur. Onlar öz beynəlxalq

xarakterini və mənşəyini saxlayır. Lakin milli hüquq qaydası çərçivəsində tətbiq olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üsula çox nadir hallarda təsadüf olunur. İnkorporasiya zamanı beynəlxalq müqavilə normaları daxili hüquqa mahiyyətə daxil edilir və milli hüquq kimi tətbiq olunur.

Transformasiya isə o deməkdir ki, bu halda müqavilə müddəaları dövlətdaxili hüquqa ayrı-ayrı qanunvericilik aktları, yəni əlavə və dəyişikliklər vasitəsilə daxil edilir (transformasiya edilir).

Azərbaycan Respublikası inkorporasiya yolunu seçmişdir. Belə ki, Konstitusiyamızın 148-ci (II) maddəsinə görə, «Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir».

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə əsasən milli hüquq sisteminin ayrılmaz hissəsi birbaşa qüvvəyə malikdirlər və məhkəmələr və digər dövlət orqanları tərəfindən adi qanunlar kimi tətbiq olunacaqdır. Başqa sözlə, «beynəlxalq hüquq – ölkə hüququnun bir hissəsidir» ifadəsi «beynəlxalq hüquq ölkə daxilində birbaşa tətbiq olunur» ifadəsi ilə eyni deyil.

Beynəlxalq müqavilə ilə dövlətdaxili hüquq ziddiyyət təşkil edəndə məhkəmə bu müddəaları ləğv edə və ya dəyişdirə bilməz, yalnız həmin müddəaların tətbiqindən imtina edir. Dövlətdaxili hüquq norması qüvvədə qalır. Lakin bu zaman Azərbaycanın öz qanunvericiliyini beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaq kimi beynəlxalq öhdəliyi haqqında məsələ ortaya çıxır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsində beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində aid olan normativ hüquqi aktlardan üstün qüvvəyə malik olması göstərilmişdir. Yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar bu qaydada istisna təşkil edir. Göstərilən qaydanın Konstitusiyada müəyyənləşdirilməsini, beynəlxalq hüququn subyekt kimi, Azərbaycan Respublikası tərəfindən beynəlxalq hüququn ən vacib prinsiplərindən biri olan beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsini şərtləndirən əsas amillərdən biri hesab etmək olar.

Azərbaycanın «beynəlxalq hüquq bazasında», dövlətimizin bu günə qədər qoşulduğu universal sazişlər xüsusi yer tutur. Həmin sazişlərin içərisində aşağıdakıları göstərmək olar:

- İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı (qoşulma tarixi-21 iyul 1992-ci il);
- vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı (21 iyul 1992-ci il);
- uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası (21 iyul 1992-ci il);
- ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiya (31 may 1996-cı il);
- Genosid cinayətinin ödənilməsi və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiya (31 may 1996-cı il);
- işgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1948-ci il Konvensiyası (31 may 1996-cı il) və başqaları.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi elan olunması qanunvericilik praktikasında yeni haldır. Bu müddəanın qəbul edilməsi dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələrin tətbiq edilməsinə geniş imkan yaradır.

NƏTİCƏ

Hüquq ədəbiyyatında hüququn mənbəyi kimi, adətən dövlətin qanunvericilik fəaliyyətinin zahiri forması ifadə olunur, yəni hüquq normalarını müəyyən edən səlahiyyətli dövlət orqanlarının aktları başa düşülür. Davranış qaydasının hüquq norması olması üçün o müəyyən hüquqi formaya salınmalıdır. Bu dövlətin hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində baş verir ki, bunun köməyi ilə qanunvericinin iradəsi öz ifadəsini icra üçün məcburi olan bu və ya digər aktlarda tapır. İctimai həyatın obyektiv tələbləri insan şüurundan keçərək, hüquqi ideyalar kimi formalaşır və yalnız dövlətin hüquqyaratma fəaliyyəti vasitəsilə ümumməcburi davranış normasına-hüquq normasına çevrilir. Hüquqi aktların ifadə üsulları, formaları

hüququn yuridik mənada mənbələri adlandırılır. Hüququn mənbələri hüquq normalarının təsbit olunduğu rəsmi dövlət sənədləridir. Məsələn, qanun, prezidentin fərmanı, hökumətin qərarı, yerli özünüidarə orqanının qərarı və s.